

Araştırma Makalesi / (Research Paper)

TEMALARI BAKIMINDAN ÖZBEK TÜRKÇESİYLE YAZILMIŞ KUR'AN TERCÜMELERİNDEKİ DİNİ TERİMLER

Sema Eynel¹

¹) Pamukkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü,
Elmek: semaeynel7@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8875-762X

Özet

Türkçe, dinî terim üretmede köklü bir geleneğe sahiptir. Manihaizm ve Budizm'e geçişle başlayan Uygurların dinî terimlerin Türkçeleştirilmesi anlayışı, Karahanlı dönemi İslami metinlerinde sürdürülse de Harezmi ve Çağatay Türkçesi dönemlerinde her dinî terime Türkçe karşılığın üretilmesi hassasiyetinin azalmış ve özellikle dinî terimlerde Arapça ve Farsçanın hakimiyetine ait izler, günümüz Türk lehçelerine kadar taşınmıştır.

Özbek Türkçesindeki dinî terim çalışmaları incelendiğinde alandaki çalışmaların sınırlı olduğu görülür. Özellikle Türkçe dinî terim kullanımı bakımından Özbek Türkçesinin zenginliği yeterince işlenmediği görülmüş, çalışmada Özbek Türkçesindeki Türkçe dinî terim varlığı, temaları bağlamında ortaya konmuştur.

Alaaddin Mansur ve Muhammed Sadık tarafından Özbek Türkçesiyle yazılmış Kur'an tercümelerindeki Türkçe dinî terimler, nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi tekniğiyle taranmış ve tespit edilen 279 terim temaları bakımından sınıflandırılıp analiz edilmiştir. Ayrıca bu terimler, oluşumları bakımından da ele alınmış ve Türkçenin dinî terim üretimi bakımından zenginliğini ortaya koyacak veriler elde edilmiştir. Üstün ve köklü bir dil olan Türkçedeki dinî terimlerin, sadece Özbek Türkçesinde değil tüm çağdaş lehçelerde millî bir şuurla ele alınmasının gerekliliği üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Özbek Türkçesi, Dinî Terim, Kur'an Tercüme, Tema.

RELIGIOUS TERMS in QUR'AN TRANSLATIONS WRITTEN in UZBEK TURKISH in TERMS OF THEMES

Abstract

Turkish has a long-standing tradition of generating religious terminology. The Uighurs' approach to translating religious terms into Turkish, which began with their adoption of Manichaeism and Buddhism, continued in the Islamic texts of the Karakhanid period. However, in the Khwarazmian and Chagatai periods, the concern to create a Turkish equivalent for every religious term declined, and traces of the dominance of Arabic and Persian in religious terminology have been carried over into modern Turkic dialects.

Uzbek Turkish, regarded as a continuation of Old Turkish, has been significantly influenced by Arabic and Persian in terms of religious terminology due to historical linguistic influences, geographical factors, and the religious sensitivities of its speakers. Despite this, research on religious terminology in Uzbek Turkish remains limited. The richness of Uzbek Turkish, particularly in the use of Turkish-origin religious terms, has not been adequately examined.

This study aims to address this gap by investigating the presence of Turkish religious terms in Uzbek Turkish within the framework of thematic classifications. Using the document analysis method, a qualitative research technique, Turkish religious terms found in the Quran translations by Alaaddin Mansur and Muhammed Sadık were identified and categorized based on their themes. Furthermore, these terms were analyzed in terms of their formation, providing insights into the capacity of Turkish for religious terminology development. The study emphasizes that religious terminology in Turkish, a historically rich and sophisticated language, should be approached with national consciousness not only in Uzbek Turkish but also across all contemporary Turkish dialects.

Keywords: Uzbek Turkish, Religious Terms, Quran Translations, Theme.

1. Giriş

Toplumların geçirdiği değişim ve gelişim dilde de bazı ihtiyaçları ortaya çıkarır. Bir konu ile ilgili özel ve belirli bir kavramı karşılayan terimlerin oluşması da benzer şekilde, toplumda o alana dair genel bir kabul ve ihtiyacın oluşmasına bağlıdır. “İslam dışında Budizm, Manihaizm, Zerdüşlük, Musevilik, Karaim, Hristiyanlık gibi dinlere girmiş olsalar da çoğunluk Gök-Tanrı veya Bir Tanrı”ya (Tanyu, 1978:136) inanan Türkler, 10. asrın ortalarında büyük kitleler hâlinde İslamiyet’i kabul etmiş ve kısa zaman sonra bu dini millî din olarak benimsemiştir. İslam dinini benimsedikleri zamanda bile “Gök-Tanrı inancını ve ona bağlı esasları koruyup devam ettirmişler, Allah ve Tanrı kelimelerini yüzyıllardan beri birlikte kullanmışlardır” (Tanyu, 1978:119-136).

Her yeni dinin kabulü o dinin öğretilerini topluma anlatma ve yayma; dolayısıyla bu öğretileri toplum dilinde tam ve doğru ifade etme ihtiyacını doğurur ve bu ihtiyaç dile o dine ait bir terminoloji oluş-turma şeklinde yansır. İlk olarak Uygurlar döneminde Maniheizm ve Budist metinlerle başlayan çeviri faaliyetleri ile “Sanskrit, İran, Çin, Moğol dilleriyle kısmen diğer dillerden, derecesine göre, alınmış bir yığın yabancı unsur Türkçeye” (Tepeli, 1997:17) yerleşir. Fakat Uygurlar bu dilleri olduğu gibi benimseyip kendi dillerini, önceki inanışlarını terk etmez, bunun yerine yeni benimsenen dine ait metinlerin çevirilerinde çoğu zaman terimlere Türkçe kelimeler bulma çabasına girerler (Yavi, 2019: 1404). “Uygurcanın, Burkancı ve Manici kültürlerin inanç sistemlerine ilişkin kavramları Türkçe sözcüklerle karşılaştığı, bu yolla zengin bir çeviri geleneğine, geniş bir dinî terminolojik birikime sahip olduğu bilinmektedir” (Eker, 2006:104). Uygurların yıkılmasından sonra 10. yüzyılda kurulan Karahanlı devletinin hükümdarlarından Satuk Buğra Han’ın İslamiyet’i kabul edip devlet dini olarak ilan etmesiyle, geniş gruplar hâlinde İslamiyet’i benimseyen Türk toplumu, İslam’ın yasak ve buyruklarını daha iyi anlayabilmek adına, bu dinin kaynaklarına yönelir.

İslamiyet’in yayılmasıyla tüm Türk dünyasında bir kültürel değişim meydana gelir ve bu dönemde Türk İslam sanatının, edebiyatının ve dilinin ilk ürünleri verilir. İnanç sistemindeki bu köklü değişim toplum hayatına, felsefesine daha da önemlisi diline etki etmeye başlar. Türklerin İslamiyet’e geçişiyle İslam’ın ve onun kitabı Kur’an’ın, İslami kavramların halkın anlayabileceği bir dille ifadesine ihtiyaç duyulur. İslam’ı daha iyi anlayabilme ihtiyacı Arapçayı ve Türklerden önce İslamiyet’i benimsemiş ve ilk Kur’an çevirilerini yapmış olan Farsların dili olan Farsçayı öğrenme gereğini doğurur. Böylelikle Türkçeye Arapça ve Farsçadan kelimeler girmeye başlar. Karahanlı Türkçesi yadigârlarından ve

İslami Türk edebiyatının ilk eseri Kutadgu Bilig’de Yusuf Has Hacıp’in yeni benimsenmiş dinle ilgili terimleri kullanırken tamamen “Arapça kelimeler almak yerine dinî kavramlara ilişkin Arapça terminolojiyi büyük ölçüde Türkçeleştirme yoluna gittiği (Önler, 2009:187)” görülür. Bu dönemde daha çok eski inanç sistemine ait söz varlığı temelinde İslamî bir dinî terminoloji oluşmaya başlar. “İlk satırası Kur’an tercümelerinde çevirmenler İslami terimleri Türkçe leksikal anlamlarıyla kullanmaya, âdeti her sözcüğün Türkçesini vermeye çalışırken, sonraki dönemlerde bu çabalar yerini doğrudan ödünçlemelere bırakır ve İslami kavramların tümü için Arapça ya da Farsça karşılıklar kullanılır (Eker, 2006:105; Önler, 2009: 189)”. Özbek Türkçesinin söz varlığında ağırlığını hissettiren bu iki dil Sovyet döneminde de etkisini sürdürür.

Arapça ve Farsça sözcükler Özbek Türkçesinin tarihsel, kültürel ve coğrafi zenginliğini gösteren bir unsur olarak değerlendirilse de Türkçenin gelişimini engelleyici bir etkiye sahiptir. Tarihî süreçte Türkçenin, Farsçanın gölgesinde kalmasına izin vermeyen Nevaî’nin kurduğu edebî geleneği devam ettirmeye çalışan Özbek yazar ve şairler, Türkçe terminolojiyi kullanma konusunda bugün daha bilinçli hareket etse de Arapça ve Farsçanın Özbek Türkçesi üzerindeki etkisi söz varlığından açıkça görülmektedir. Günahkâr olma korkusu nedeniyle hâkim olan bu düşüncenin bugün de yansımalarını görmek mümkündür. Günümüzde Özbek Türkçesiyle yazılmış dinî eserlerde Arapça terim varlığının hâkim olması, Özbek Türkçesi üzerine dinî terim anlamında bir çalışmanın bulunmaması bu düşüncenin açık izleridir. Nitekim, literatürde Özbek Türkçesi üzerine bu alanda yapılmış çalışmaların Arapça dinî terimleri ele aldığı görülmektedir. Dini terim türetmede köklü bir geleneğe sahip olan Özbek Türkçesinin İslami terimleri karşılamada gücünü ortaya koyacak bir çalışmaya ise rastlanmamıştır. Literatürde bir eksiklik olarak görülen bu hususa değinilen çalışmanın kapsam sınırına, Muhammet Sadık ve Alaaddin Mansur’un Özbek Türkçesiyle kaleme aldığı iki tercüme dahil edilmiştir.

2. Yöntem

Çalışmada Özbekistan’ın bağımsızlığından sonra kaleme alınan Muhammet Sadık’ın Kur’an-ı Kerim’in tamamının meal ve yorumunu içeren ve ilk Özbekçe tefsir olan “Tefsiri Hilal” adlı eseri ile Şark Yıldızı dergisinde yayınlanarak büyük kitlelere ulaşan ilk meal olan Alaaddin Mansur’un “Kur’oni Karim O’zbekcha İzohli Tarcima” adlı eserleri üzerine nitel bir araştırma yapılmıştır. Yayınlandıkları dönemde geniş kitlelere yayılan ve halkın birçok kesimi için dinî bilgilenmenin temel kaynakları olan bu eserler, Özbek Türkçesi’nde

Kur'an dilinin nasıl karşılandığını göstermesi yönüyle, dil incelemeleri için sağlam birer kaynak niteliğindedir.

Özbek Türkçesinin Türkçe dinî terim kullanımını ortaya koymayı amaçlayan bu çalışmada alıntı terimler kapsam dışında bırakılarak, Türkçe kökenli terimler üzerine bir inceleme yürütülmüştür. Söz konusu eserlere, çeşitli dillerde ve Türk lehçelerinde yazılmış, Kuran'ın tercüme ve tefsirlerini içeren ve onları sure, ayet bakımından karşılaştırmaya imkân sunan *quranenc.com* portalından erişilmiştir. Tespit edilen terimlerin yer aldığı esere ait yazar ve sure adı ile geçtiği ayetin numarası parantez içinde verilmiştir. Çalışmada Muhammet Sadık'ın eseri için "MS", Alaaddin Mansur'un eseri içinse "AM" kısaltmaları kullanılmıştır.

Çalışmada eserlerde yer alan Türkçe dinî terimler doküman analizi tekniği ile tespit edildikten sonra elde edilen veriler üzerine çözümleme yapılmıştır. Temalarına göre sınıflandırılan veriler aşağıda yer alan tematik başlıklar altında ele alınmıştır:

1. Allah ile İlgili Kavramlar
2. Dinî Kurallar ve İlgili Kavramlar
3. İbadet ile İlgili Genel Kavramlar
4. Peygamber, Halife ve Doğüstü Varlıklar ile İlgili Kavramlar
5. Kutsal Kitaplar, Sure, Ayet ve Hadislerle İlgili Kavramlar
6. Diğer Dinî Kavramlar

3. Dinî Terim Çalışmaları

Dinî terimler üzerine yapılan çalışmaların en değerli kaynağı hiç şüphesiz Kur'an tercümeleridir. Türklerde İslamiyet'in kabulüyle başlayan tercüme faaliyetlerinin ilk ürünleri olan satır altı tercümelerin yanı sıra, bu dönemde kaleme alınan dinî içerikli eserler de söz varlığı bakımından bilhassa terminoloji çalışmalarında önemli bir yere sahiptir.

Dinî terminolojiyi konu alan çalışmalarda öncelikle terimlerin tespitine (Çağatay, 1968; Ölmez, 2005; Üşenmez, 2006; Eynel ve ark., 2024) ağırlık verildiği görülür. Çalışmaların artmasıyla dinî terminolojinin tespitinin yanı sıra bu terminolojinin çeşitli yönlerden de ele alındığı görülmektedir. Terminoloji çalışmalarında, araştırmacılar çoğunlukla terimleri yapıları bakımından incelemiş (Özkan Nalbant ve ark. 2015; Kıyma, 2019; Eynel ve ark., 2024) ya da tematik olarak sınıflandırmıştır (Kök, 2009; Çiftçioglu Çabuk, 2014; Karahan, 2017; Murat, 2017; Bayraktar, 2019; İsi ve Alan, 2023).

Dinî terminoloji çalışmaları tarihî dönemde yazılmış Kur'an tercümelerinin yanı sıra bu dönemde yazılmış edebî metinler üzerinde de yürütülmüştür. Kaleme

alınan birçok eser üzerine yapılan çalışmaların odak noktası yine dinî terimlerin tespiti olmuştur (Aslanoğlu, 2018). Bununla birlikte dinî terimlerin köken, yapı ve tema bakımlarından ele alındığı ve tarihî dönemlerdeki kullanımlarına göre karşılaştırmalı çalışmaların da yapıldığı görülür. Eski Uygur Türkçesinde Budist bir terim olarak geçen "sadu" (İsi, 2020); Karahanlı Türkçesine ait dinî terimleri ele alan *Önler* (2009), *Gezer* (2021), *Özçam ve Deniz*'in (2022) çalışmaları; Harezmi Türkçesindeki dinî terimleri konu alan *Kurt'un* (2018) çalışması; Eski Anadolu Türkçesine ait metinlerdeki dinî terimleri konu alan *Armağan* (2015), *Yağcı* (2019), *Türk* (2023) ve *Yılmaz*'ın (2024) çalışmaları ile genel anlamda İslami dönemlerdeki dinî terimleri konu alan *Deniz* (2019), *İsi ve Alna*, (2023) tarafından hazırlanan çalışmalar bunlar arasında sayılabilir. Tarihî dönemdeki dinî terminoloji çalışmaları çağdaş Türk lehçelerinde de devam ettirilmiştir.

Türk dilli halklar, inandıkları dinin kutsal metnini anlamak ve geniş kitlelere anlatabilmek adına tercüme faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Söz konusu faaliyetler, bağımsız bir devlet olmasının doğal bir sonucu olarak, Türkiye Türkçesinde kesintisiz bir şekilde devam etmiş ve İslam dinini konu alan çok sayıda çalışma yapılmıştır. Türk dünyasında ise durum aynı olmamıştır. "Sovyet dönemindeki din ile mücadele siyaseti İslamiyet'i derinden etkilenmiştir. Dinî önderlerin yok edilmesi, dinî faaliyetlerin kısıtlanması ve halkın dinî kaynaklardan mahrum bırakılması Kur'an tercüme ve tefsirleri ile ilgili neredeyse hiçbir çalışmanın ortaya konmamasına (Fergani, 2022:76)" neden olmuştur. Bağımsızlık sonrası başta Kur'an olmak üzere, dinî metinlerin çevirisine dayanan çağdaş Türk lehçelerindeki çalışmalar, özellikle Sovyetler birliğinin dağılmasıyla yoğunluk kazanmıştır. Bu süreçte Türkistan sahasında yeniden canlanan Kur'an çalışmalarında belirli isimler ön plana çıkmıştır. Mahallî Özbek Türkçesiyle yazılmış *Muhammed Sadık*'ın yazdığı ve "Kur'an-ı Kerim'in tamamının meal ve yorumunun yer aldığı ilk Özbekçe tefsir" olan "Tefsiri Hilal" ile 1990-1992 yılları arasında "Şark Yıldızı" dergisinde yayınlanarak "büyük kitlelere ulaşan ilk meal olan Alaaddin Mansur'un yazdığı "Kur'oni Karim Özbekçe İzohli Tarcima" bunların başında gelmektedir (Fergani, 2022). Onların kaleme aldığı tefsir ve tercüme Orta Asya Türk lehçelerine tercüme edilmiştir. Bağımsızlık döneminde tefsir ve tercüme faaliyetlerinin önü açılmışsa da dinî terminoloji meselesine, özellikle de Türkçe dinî terminolojiye yönelik çalışmalarda durum aynı olmamıştır. Bugün bile dinî terminolojiyi ele alan bir araştırmaya rastlanmaması dikkat çekicidir.

Türkçe dinî terminoloji çalışmalarının Türk lehçeleri genelinde Türkiye merkezli yürütüldüğünü söylemek yanlış olmayacaktır. Kazak Türkçesiyle yazılmış Kur'an tercümesi üzerine Akman'ın yürüttüğü doktora

tezi (2020) ve dinî terimlerin oluşumları bakımından ele alındığı inceleme (2024), Topal'ın Kırgız Türkçesindeki dini terimler (2019a) ve Yeni Uygur Türkçesiyle kaleme alınan tercümedeki dinî terimler (2012, 2019b) üzerine yaptığı çalışmalar bunlar arasında sayılabilir. Özbek Türkçesinde yer alan dinî terimler üzerine de çalışmalar yapılmıştır. Muhammed Sadık ve Alauddin Mansur'un tercümeleri ile TİEM 73'te yer alan Türkçe dinî terimleri oluşumları bakımından ele alındığı Eynel ve Demirel Kamanlı (2024) tarafından yürütülen araştırma ile Şensiz-oğlu'nun (2018) *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü* P'den tespit ettiği Türkiye ve Özbek Türkçelerindeki dinî terimler üzerine karşılaştırmalı çalışması bunlar arasındadır. Bahsi geçen çalışmalardan Eynel ve Demirel Kamanlı'nın incelemesinde Türkçe dinî terimlerin tamamına yer verilmezken; Şensiz-oğlu'nun tespit ettiği terimlerin çoğunlukla alıntı sözcüklerden oluştuğu, az sayıda Türkçe terime yer verildiği görülür.

Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra ilk Türkçe tercüme Özbek Türkçesiyle yazılmış olup bu alanda iki isim öne çıkmaktadır: Muhammed Sadık ve Alauddin Mansur. Söz konusu eserlerden tespit edilen dinî terimler, Türkçenin bu alandaki zenginliğini ortaya koyacak nitelikte tematik olarak aşağıda yer almaktadır.

4. Özbek Türkçesi Kur'an Tercümelerinde Yer Alan Türkçe Dinî Terimlere Yönelik Bulgular ve Tartışma

4.1. Allah ile İlgili Kavramlar

Tarihin ilk dönemlerinden itibaren, dairesine girdikleri tüm inanç sistemlerinde **yaratıcı kavram alanını** işaret etmede, Türklerin kullandıkları en eski ve yaygın söz varlığı unsuru "Tanrı/Tengri" olmuştur. Özbek Türkçesinin söz varlığında *Tangri* olarak tanıklanan bu sözcüğe taranan tercümelerde rastlanmaz. Söz konusu tercümelerde Kur'an-ı Kerim'de yaratıcı yerine kullanılan "Allah" karşılık olarak "her şeyin sahibi, malik" anlamında **Ega** (AM, Bakara, 165) ve **tegishli** (AM, Bakara, 116) sözcükleri yer almıştır. *Ega*, tefsirli tercümelerde sık kullanılan bir sözcüktür ve yaratıcının niteliğini ifade eden **egalik** "her şeyin hükümrânlığına sahip olma, maliklik" (AM, Tegabün, 1) terimi bundan türetilmiştir.

Tanrı'nın niteliklerinin ifadesi olarak kullanılan Allah'ın ve Hz. Muhammed'in müminlerin yapmasını istediği yani farzları ifade eden **buyruq** (MS, Bakara, 286) ve yine bu sözcükten türetilmiş **buyurish** (AM, Araf, 54), "azamet" anlamındaki **buyuklik** (AM, MS, Casiye, 37) ile en eski metinlerden itibaren tanıklanan "af, bağışlama" anlamındaki **kechirish** (MS, Bakara, 263) ve "diriltme" anlamındaki **tiriltirish** (MS,

Nahl, 38) taranan eserlerde tespit edilen dinî terimlerdenidir. Yine Tanrı'nın nitelikleri arasında değerlendirilebilecek ve tercümelerde sıklıkla kullanıldığı görülen terimlerden biri de Allah'ın her şeyden üstün, ulu olduğunun ifadesi **ulug'lik** "el azim, ululuk, azamet" (AM, Maide, 64) ile aynı kökten türemiş "tekbir" kavram alanını işaretleyen **ulug'lash** (AM-MS, Bakara, 185)'dir.

Kur'an'ı temel alan çalışmaların çoğunlukla Allah'ın ad ve sıfatları üzerine olduğu açıktır. Tefsir ve tercümelerde Allah'ın niteliklerini ifade ettiği saptanan ve Allah'ın esmaü'l-hüsnasına karşılık gelen terimlerin çoğunlukla Türkçeye aktarılmış olduğu ve çalışmadaki en kapsamlı temayı teşkil ettiği görülür. Bu bölümde tespit edilen **keng** "el-latîf, lütfu geniş" (AM-MS, Nur, 32), **bir** "eşi benzeri olmayan, tek" (AM, İhlas, 1) sözcükleri dışındaki terimler türetme yöntemiyle oluşmuştur. Tanrı adlandırmaları türetilirken en sık kullanılan ek "-(u)vchi+/-guvchi+" ekidir: **ochuvchi** "hüküm veren" (MS, Araf, 89), **bor qiluvchi** "yaratıcı" (AM-MS, Bakara, 54), **biluvchi** "el-alim, her şeyi bilen" (MS, Ali İmran, 34), **bilguvchi** "Alim, her şeyi bilen" (AM, Ali İmran, 34), **eshitguvchi** "işiten, el-semi" (AM, Ali İmran, 34), **eshituvchi** "işiten, el-semi" (MS, Ali İmran, 34), **kechirguvchi** "Gafur, affeden, bağışlayan" (AM, Bakara, 192), **kechiruvchi** "affeden, affedici, er-rahim, er-rahman" (AM, Ali İmran, 31), **ko'rguvchi** "Basir, gören," (AM, Ali İmran, 163), **ko'ruvchi** "Basir, gören" (MS, Ali İmran, 156), **ko'zlanguvchi** "Samed" (AM, İhlas, 2), **kuzatuvchi** "el-müheymin, gözetken" (AM, Nisa, 1), **qo'riqluvchi** "vekil, koruyucu" (AM, İsra, 65), **qutqarguvchi** "kurtarıcı" (MS, Hicr, 59), **saqlag'uvchi** "koruyup gözetken, esirgeyen; vekil" (AM, Yusuf, 64), **saqluvchi** Koruyan, el-hafız, rahman" (AM, Araf, 196), **tushirguvchi** "Kur'an indiren, nazil eden" (MS, AM, Maide, 115), **yaratguvchi** "Yaratıcı, yaratan, yoktan var eden, el Halik" (AM, MS, Hicr, 86), **yaratuvchi** "Yaratıcı, el- Halik" (MS, Ali İmran, 190). Taranan eserlerde "-Gan+, -ydigan+" gibi sıfat fiil ekleri ve diğer türetme ekleriyle oluşmuş sözcükler de tespit edilebilmektedir: **qutqargan** "kurtarıcı, zalimlerden kurtaran" (AM-MS, Muminün, 28), **maqtagan** "övgüye layık" (MS, Hac, 24), **tug'ilmagan** "doğurulmamış, ebedî" (AM, İhlas, 3), **tugmagan** "ezeli, doğmamış" (AM, İhlas, 3), **yaratgan** "Yaradan, Allah" (AM, Hicr, 14); **o'lmaydigan** "ebedî olan, ölümsüz" (AM, Humeze, 3). Ayrıca tercümelerde farklı eklerle türetilmiş Tanrı adlandırmalarına da rastlanmaktadır: **kechirimli** "Affeden, bağışlayan, Rahman ve Rahim" (AM, Bakara, 54), **kuchli** "Kadir" (güçlü, kudretli) (AM, MS, Hacc, 40); **qo'riqchi** "bekçi, gözetken, koruyan, el müheymin"; **buyuk** "el-azim, yüce" (AM, Bakara, 255), **mangu** "ebedî, bengü, ölümsüz" (AM, Enbiya, 34), **tengsiz** "eşi, benzeri yok, eşsiz, tek" (AM, Rum, 27), **tirik** "Hayy, diri" (AM-MS,

Bakara, 255), **ulug** “el-azim, yüce, âli, ulu” (MS, Furkan, 1), **yuksak** “Âli, yüksek, yüce” (AM, Bakara, 255).

Tanrı sıfatlarının ifadesinde aynı kavramın farklı söz varlığı unsurlarıyla karşılandığı örnekler de mevcuttur. İslami kültür çevresine ait gelişmişliği göstermesi bakımından değerli olan bu unsurların, tespit edilen örneklerde **o'ta bilguvchi** (MS, Muminun, 51) ve **ilk yaratuvchi** “Halik, yoktan var eden” (MS, Fatır, 28)'nin fiilimsi gruplarıyla oluştuğu; **ko'rib turguvchi / ko'rib turuvchi** “gören, el-basır” (MS-AM, Bakara, 233), **kuzatib turuvchi** “el-müheymın, gözeten” (MS, Nisa, 1) ve **yo'qdan bor qilgan** “yoktan var eden” (MS, Fatır, 1) terimlerinin fiilimsi ve birleşik fiille oluştuğu; **bilim egasi** “el-âlim, bilen” (AM, Nisa, 170), **ulug'lik egasi** “Azamet sahibi” (MS, Rahman, 27)'nin tamlamadan oluştuğu ve **qo'llagan-siylagan** “esirgeyen-bağışlayan, rahman ve rahim” (AM, Şuara, 132)'in ise ikilemeden oluştuğu görülmektedir.

Tarihî Türk lehçeleriyle yazılmış Kur'an tercümelerinde Tanrı adlandırmalarında “-GAn+” eki yoğun olarak kullanılırken (Özkan Nalbant ve ark., 2015: 92); Çizelge 1'de görüldüğü üzere Özbek Türkçesinde “-guvchi+” ve “-uvchi+” eklerinin daha yoğun kullanıldığı görülür:

Çizelge 1. Türetme Yöntemi Bakımından Tanrı Adlandırmaları.

Anlam	Tanrı Adlandırmalarına Yönelik Terimler	
	Aynı Kökten Farklı Eklerle Türetilen Tanrı Adlandırmaları	Diğer Ek, Kök ve Türetme Yöntemleriyle Oluşmuş Tanrı Adlandırmaları
	-guvchi+ Ekiyle Oluşmuş Söz Varlığı	-uvchi+ Ekiyle Oluşmuş Söz Varlığı
bilen, alim	bilguvchi	biluvchi
işiten, semi	eshitguvchi	eshituvchi
affeden, gafur	kechirguvchi	kechiruvchi
koruyup gözeten, kurtaran, vekil	saqlag'uvchi	saqllovchi
yaratan, yaratıcı, halik	yaratguvchi	yaratuvchi
koruyup gözeten, kurtaran, vekil	qutqarguvchi saqlag'uvchi	qo'riqllovchi saqllovchi

Bu bölümden tespit edilen söz varlığına ait yukarıdaki tablo incelendiğinde aynı ekin farklı şekillerini aynı köke getirmek (*eshitguvchi, eshituvchi*), aynı köke farklı ekler getirmek (*kechirguvchi, kechiruvchi, kechirimli*), farklı türetme yöntemleri kullanılarak aynı kavramı işaretlemek (*yaratguvchi, yaratuvchi, ilk yaratuvchi, yo'qdan bor qilgan*) yoluyla üretildiği tespit edilmiştir. Ayrıca tespit edilen söz varlığı unsurlarının iki farklı şeklinin aynı tercümeye yer aldığı örnekler de dikkat çekmektedir: *saqlag'uvchi* (AM, Yusuf, 64), *saqllovchi* (AM, Araf, 136). Yaratmak, sadece Tanrı'ya has bir nitelik. Tanrı “yaratan”, kul ve zahirde görülen her şey onun “yarattığı”, yani “yaratılan”dır. Özbek Türkçesiyle yazılmış tercümelerde “yarat-” eylemi üç farklı eylem ile işaretlenmiştir: **bo'l-** “Arapça ‘kun’ karşılığı” (AM, MS, Ali İmran, 59), **qil-** “yaratmak” (MS, Bakara, 29), **yarat-** (AM-MS, Bakara, 29). Yaratmak eyleminden etkilenen *yaratılan* ise aynı kökten türemiş iki farklı unsurla verilir: **yaral-** yaratılmak. (AM, Enbiya, 37), **yaratil-** yaratılmak. (MS, Ali İmran, 59). Tefsirli tercümelerden elde edilen bulgular bu yaratımın ne şekilde olduğu ve neyin yaratıldığına dair de bir kavram alanının oluştuğunu gözler önüne serer. Yaratım, mevcudun düzeltilmesi, iyileştirilmesi, ıslah edilmesi şeklindeyse **o'nгла-** (MS, Araf, 35), Allah'ın her şeyi belirli bir düzende yaratması şeklindeyse **o'lchovli qil-** (MS, Yunus, 5) şeklinde ifade edilir. Bu yaratım göğün tanzimini ifade ediyorsa **tikla-** (AM, Bakara, 29) ve **to'g'ril-** (MS, Bakara, 29) sözcükleriyle ifade edilirken, nimet ve rızkın yaratılması **tushir-** (MS, Bakara, 22) ve **yog'dir-** (AM, Bakara, 59) ile karşılanır. Tercümelerde yaratımın kaçınıcı kez olduğu da farklı söz varlığı unsurlarıyla verilmiştir. Eğer ilk yaratımdan söz edilmişse bu **yo'qdan bor qil-** “yoktan var etmek” (MS, Meryem, 67); tekrar bir yaratım söz konusu ise **tiriltir-** (AM-MS, Bakara, 49), **tiriltiril-** (MS, Enam, 29), **yana tiriltir-** (MS, Bakara, 28), **qayta tirilt-** (MS, Bakara, 259) ile ifade edilir. Eserlerden tespit edilen verilere göre, “yaratmak” kavram alanını ifade için 13 farklı söz varlığı unsuru kullanıldığı görülmüştür. Söz konusu unsurlar, varlığın ilk ya da tekrar yaratımı, hangi varlığın yaratıldığı gibi yaratımın ne şekilde olduğunu ifade edecek bir anlam çeşitliliği sunmaktadır. Bu veri, Özbek Türkçesinin dinî terim üretimindeki gücünü ve yeterliliğini göstermesi bakımından önemlidir.

Allah'ın büyüklüğünün, insanınsa kulluğunun bir ifadesi olan besmelede onun koruyan ve gözeten olduğu vurgulanır. İnsanların Tanrı algısının bir ifadesi olan bu nitelik korunma ve gözetilme ihtiyacının da dile yansımalarıdır. Bu anlamda tefsir ve tercümelerde çeşitli sözcüklerle Allah'ın koruma ve gözetme niteliğine değinilir. Taranan tercümelerde bu kavram alanına ait dört fiil tespit edilmiştir: **yroq qil-** “esirgemek, korumak” (AM, İbrahim, 35), **kuzat-** “korumak, gözetmek” (MS, Nisa, 1), **saqla-** “korumak, esirgemek” (MS, Bakara, 20),

qo'lla- “korumak, desteklemek, gözetmek” (MS, Enfal, 26). **qo'lla-** fiilinin taranan metinlerde “korumak, gözetmek” dışında farklı anlamlarla da kullanılır: **qo'lla-** “sunmak, bahşetmek, bağışlamak” (AM, Şuara, 132); **qo'lla-** “nusret vermek, yardım etmek” (MS, Enfal, 26). İnsan kulluk ettiği Allah tarafından korunup gözetilmeyi, sıkıntılarından ve azaptan kurtarılmayı da diler. Kur'an'da inananları en zor anlardan kurtaran Allah'tır. Tercümelerde “kurtarıcı” sıfatıyla yer almamakla birlikte “(azaptan) kurtar-” kavram alanı **qutqar-** (AM-MS, Bakara, 96) / **qutqaz-** (MS, Yunus, 22) türemiş fiilleri ile belirtilmiştir.

Bütün ibadetlerin özü olan Allah'ı anmak, adını zikretmek imanının temeli niteliğindedir. Özbek Türkçesiyle yazılmış tercümelerde Allah'ın adını zikretmek, anmak, onu tesbih ve takdis etmek iki farklı fiille işaretlenmiştir: **esla-** (AM, Enbiya, 42) ve **ulug'la-** (AM-MS, Bakara, 30).

Kulun Tanrı'ya en büyük yakarışı tövbe ve istiğfarının kabulüdür. İslam inancında ise Allah tövbeleri çokça kabul eden ve merhameti yüce olan şeklinde nitelendirilir. Taranan tercümelerde “bağışlayıcı, affedici” olan Tanrı'nın bu eyleminin “kech-” ve “o'ch-” gibi farklı fiillerle karşılandığı görülür. Bu sözcüklerden en sık kullanılanı “kech-” fiili ve bu fiilin türevleridir: **kech-** “affolunmak, bağışlanmak” (AM, Yusuf, 82), **kechib yubor-** “affetmek, bağışlamak” (MS, Bakara, 284), **kechir-** “affetmek, bağışlamak, mağfiret kılmak” (MS, Nisa, 31), **kechiril-** “af olunmak, affedilmek” (MS, Tevbe, 106). “o'ch-” fiilinin “affetmek, (günahları, vb.) örtmek, silmek” anlamlarında **o'chir-** (MS, Maide, 64) biçiminde kullanıldığı görülür.

İslam inancına göre Tanrı rahmeti geniş olan ancak adalet anlayışı temelinde cezalandırandır da. Kur'an da azap ile karşılanan bu kavram alanı taranan metinlerde “yomonlık” ile ifade edilir. Cezalandırma ise “yomonlık” sözcüğüne eklenen farklı fiillerle işaretlenir: **yomonlikka ishlat-** “azaba çarptırmak, ceza vermek” (MS, Bakara, 102), **yomonlikka yo'liq-** “azaba çarptırılmak, ceza çekmek” (MS-AM, Meryem, 59), **yomonlik yetkaz-** “musibet göndermek” (AM, Şuara, 156). Tanrı'nın cezalandırma şekillerinden biri de nezdindeki derecesinin düşürülmesi, alçaltılıp sefi hâle getirilmesi şeklindedir ki bu kavram tercümelerde **tuban qil-** (MS, Saffat, 98) şeklinde yer alır. Azap içindeki insanın yöneleceği, sıkıntılarını havale edeceği merci ise yine Allah'tır, bu kavram tercümelerde **topshir-** “Allah'a havale etmek” (AM, Ali İmran, 20) fiiliyle işaretlenir.

4.2. Dinî Kurallar ve İlgili Kavramlar

Özbek Türkçesiyle yazılmış Kur'an tercümelerinde dinî kuralları ifade eden Türkçe terimler helal, haram ve günah, sevap kapsamı içerisinde ele alınmıştır.

Helal ve haram, genel anlamda İslam'ın emir ve yasaklarını ifade eder. Arapça bir terim olan “emr” (رما) isminin fiil hâli olan “emretmek”, Özbek Türkçesiyle kaleme alınmış tercümelerde **buyur-** (MS, Bakara, 169) ve bu fiilin edilgen hâli **buyiril-** “emrolunmak, emredilmek” (AM, Bakara, 143) (AM, Nisa, 9) ile karşılanmıştır. Allah'ın rıza gösterip emrettiği, yani helal saydığı şeyler tercümelerde **hohla-** (MS, Bakara, 20); yasakladığı yani haram kıldığı şeyler ise **qaytar-** (MS, Hicr, 70) ile ifade edilmiştir.

Kur'an, dinî kuralların kaynağıdır. Tanrı ile birey arasındaki ilişkilerin yanı sıra bireyler arasındaki ilişkileri de düzenleyen dinî kurallar helal, haram, günah, sevap, Tanrı'ya ibadetle ilgili kuralların yanı sıra ahlaki, toplumsal, hukuki kurallar gibi pek çok alanı kapsamaktadır. İslami inanişâ göre Allah'ın koyduğu bu kurallar, kulların uyması gereken sınırlar olarak yer alır. Bu açıklamaya uygun olarak, tercümelerde, günlük dilde “sınır” anlamında kullanılan **chegara** (MS, Tevbe, 102) sözcüğünün, anlam aktarımı yoluyla dinî terim olarak da kullanıldığı görülür. Allah'ın sınır olarak belirlediği ve yapılmamasını istediği ameller, genel itibarıyla haram yani kötü amellerdir. Tercümelerde haram ile haram olan amel ve maddeler üzerine de Türkçe söz varlığı oluşmuş ve haram olan amel için **buzuq ish** (AM, Bakara, 27) tamlaması kullanılmıştır. Haram amelleri ifade eden Türkçe söz varlığı ise şu şekildedir: **buzuqlik** “hayasızlık, edepsizlik” (AM, Bakara, 104), **ichkilik** “hamr, içki” (MS, Bakara, 219), **so'kish** “küfür, Allah'a şirk koşma” (MS, Nisa, 16), **so'k-** “küfretmek” (MS, Bakara, 76).

Kur'an'da Allah inananlara haramı yasaklar ve onları haram işten meneder. Tercümelerde Allah'ın insanlara haramı yasaklaması **qaytar-** (MS, Hicr, 70) sözcüğüyle ifade edilir. Tercümelerde günah, haramdan sakınmak, müşriklerden uzak durmak kavram alanı içerisinde bir söz varlığının oluştuğu da görülür. **Chet** “sınır” sözcüğü çerçevesinde gelişen bu kavram alanına ait söz varlığı şu şekildedir: **chetda bo'l-** (MS, Hucurat, 12), **chetda qil-** (MS, İbrahim, 35), **chetla-** (MS, Müddesir, 5), **chetlan-** (MS, Nisa, 91). Ayrıca aynı anlamda kullanılan **saqla-** (MS, Bakara, 20) da bu kavram alanında yer almaktadır.

Günah, günah işleme, günahkâr olma ile ilgili kavramlar da dinî kurallar kapsamındadır. Günah, dinî kurallara aykırı olan, yasak kabul edilen, ahirette cezaıyla

sonuçlanacak her türlü düşünce, söz ve iş olarak tanımlanır. Tercümelerde günah kavramı *yomon* sözcüğü temelinde şekillenmiş ve *yomonlik* (AM, Enfal, 55), *yomon ish* (MS, Bakara, 169), *yomon qiliq* (AM, Nisa, 22), *yomon narsa* (MS, *yomon yo'l* (MS, Nisa, 22), Bakara, 93), *yomon yuk* (AM, Nahl, 25) ile ifade edilmiştir.

Özbek Türkçesinde “Hak yoldan sapmak, doğru yoldan ayrılmak” anlamlarına gelen günah işlemek kavram alanını ifade eden geniş bir söz varlığı bulunmaktadır. Bu kavram alanı *adash-*, *og’-*, *oq’-*, *sot-*, *toy-*, *toyil-*, *to’s-* fiilleri etrafında şekillenir: *adash-* (AM, MS, Bakara, 282), *og’-* (AM, Maide, 3), *sot-* (MS, Bakara, 41), *sotib ol-* (AM-MS, Bakara, 86), *toyil-* (AM, Bakara, 182), *yomonlik qil-* (MS, Nisa, 91), *yo’ldan og’-* (MS, Hac, 31), *yo’ldan oz-* (AM, Nisa, 116), *yo’ldan adash-* (AM, MS, Bakara, 108), *yo’ldan toy-* (AM, Bakara, 182), *yo’ldan to’s-* (AM MS, Ali İmran, 99).

İslam dinine göre Allah’ın koyduğu yasaklara aykırı her türlü davranış günah olan ameller arasındadır. Tercümelerde bu kavram alanının geniş bir Türkçe söz varlığını kapsadığı dikkat çeker. Haktan yüz çevirip batıla yönelme, Allah’ın emirlerine aykırı davranma anlamındaki dalalet, günah olan amellerin başında gelir. Taranan tercümelerde çeşitli eylemlerle Allah’tan, onun ayetlerinden, peygamberlerinden, İslam’dan yüz çevirmeyi ifade eden kavram alanına ait Türkçe karşılıklar şunlardır: *orqa o’gir-* (AM-MS, Necm, 29), *adashuv* (MS, Bakara, 175), *almashtir-* (AM, Bakara, 59), *bosh tort-* (AM, Bakara, 246), *bilmasdan qil-* (MS, Şuara, 20), *buril-* (AM, Zariyat, 9), *o’zgartir-* (AM, MS – Bakara, 75).

Haddi aşmak, azgınlık da doğru yoldan sapmaya işaret eden günah amellerdendir. Kişi, Allah’ın koyduğu sınırları ve kuralları ihlal etmesi durumunda doğru yoldan sapmış ve günaha düşmüş olur. Tercümelerde “azgınlık” anlamındaki *tug’yon* (AM, MS, Bakara, 15) terimiyle ifade edilen kavramın fiil hâli “azgınlıkta bulunmak, haddi aşmak” anlamındaki *tug’yonga ket-* (MS, Saffat, 30), *tug’yon qil-* (MS, Yunus, 90), *tug’yonga tush-* (AM, Alak, 6) şeklinde yer alır. Allah’ın ayetlerini değiştirmeyi ifade eden *sotib ol-* (AM-MS, Bakara, 86) ile isyan etmek anlamındaki *bo’yinsunma-* (AM, Bakara, 93) da yine hak yoldan sapmayı ifade eden unsurlardır. Tercümelerde hak yoldan sapanlar ise *tug’yonga ketguvchilar* (MS, Sad, 55), *tug’yonga ketganlar* (MS, Nebe, 22) şeklinde yer alır.

Hak yoldan sapmak kadar sapırtmak da günah amellerdendir. Tercümelerde bu kavram alanı *adashtir-* (AM, Bakara, 26) ve *alda-* (AM, Bakara, 9), *ozdir-* (MS, Bakara, 36) fiilleriyle işaretlenmiştir. Kur’an’da ve tercümelerde en sık geçen aldatıcı, dünya hayatıdır.

Tercümede dünya hayatının aldatıcılığı *aldamchi* (MS, Hadid, 20; MS, Bakara, 93) şeklinde yer almıştır.

Fitne, fesat, hile, bozgunculuk, yalan, dedikodu, iftira bireylere ve topluma zarar veren, İslam’da da kesin olarak yasaklanmış günahlardandır. Tercümelerde bu kavram alanına ait geniş bir söz varlığı bulunmaktadır. Tercümelerde günah amellerden “yalan” ve “iftira” için *mish-mish* “iftira” (AM, Nur, 16), *uydirma* “yalan” (MS, Ankebut, 17), *yolg’on* “yalan” (MS, Bakara, 88) ve *yolg’on so’z* “yalan, münker söz” (MS, Mücadele, 2) kullanılmıştır. Bu kavramın eyleme dökülmesi yani “yalan söylemek, uydurmak, iftira atmak” ise *yolg’on so’zla-* (AM-MS, Yasin, 15), *yolg’on to’qi-* (AM, Nisa, 50), *to’qi-* (MS, Nisa, 48), *to’qib ol-/to’qib yur-* (MS-AM, Enam, 24), *to’qib chiqar-* (AM, Nisa, 48) eylemleri, “yalanlamak, inkâr etmek” ise *yolg’onchi qil-* (AM-MS, Hac, 42), *yolg’onchiga chiqar-* (MS, Bakara, 87), *yolg’on de-* (AM, Maide, 10), *yolg’onga chiqar-* (MS, Maide, 10) ile ifade edilmiştir. Taranan eserlerde söz konusu eylemi gerçekleştirenler ise *mish-mish tarqatuvchi* “iftiracı, dedikoducu” (MS, Ahzab, 60), *uydirmachi* “yalancı, iftiracı” (MS, Nahl, 101), *yolg’onchi* “yalancı” (MS-AM, Nahl, 86), *yolg’onchi qiluvchi* “yalanlayan, inkâr eden, inkârcı” (MS, Enam, 11), *yolg’on to’qigan* “yalancı” (MS-AM, Araf, 89) şeklinde yer almıştır.

Tercümelerde “fitne, fesat, hile” Eski Türkçeden itibaren kullanılagelen “al” sözcük kökünden türemiş *aldamchilik* “hilebazlık, aldatma” (MS, Bakara, 187), *aldash* “fitne” (AM, Bakara, 217), *aldov* “fitne, hile” (MS, Ali İmran, 197), *aldov-yolg’on* “fitne fesat, fitne fücur” (AM, Enam, 23) terimleriyle işaretlenmiştir. Aynı kavram alanı için *boz-* fiil kökünden üretilen “bozgunculuk, fesatlık” *buzg’unchilik* (AM, Bakara, 11), “fesat çıkarmak, bozgunculuk yapmak” *buzg’unchilik qil-* (AM, Bakara, 27) ve “fesat eden, bozguncu” ise *buzg’unchi* (AM, Bakara, 12) söz varlığı unsurları yer alır.

Allah’a ortak koşmak, Allah’tan başka ilah olduğuna inanıp ona tapmak anlamına gelen “şirk koşmak” günahların en büyüğüdür. Kur’an’da birçok ayette yer alan “şirk koşmak” tercümelerde *tengdosh qil-* (MS, İbrahim, 30), *tenglarni o’yla-* (AM, İbrahim, 30), *tenglashtir-* (AM-MS, Bakara, 22) unsurlarıyla karşılanmıştır.

Kibir ve büyülenme şeytanı cennetten kovduran günah amellerdendir. Tercümelerde bu kavram alanı *orlan-* (AM, Enbiya, 19) ve *bosh ko’tar-* (MS, Neml, 31) eylemleriyle karşılanır. Kibre kapılan, kibirli için ise *maqtanchoq* (AM, Hud, 10) sözcüğü kullanılmıştır. İnsanlara kibri yüzünden düşmanlık eden

şeytanın bu eylemi ise genelleşmiş bir kullanım olarak **yomon ko'r-** (AM, Ali İmran, 118) ile tercümelerde yer almıştır.

Tercümelerde, delalette olan, günah işleyen anlamına gelen günahkâr terimi **tovlamachi** (AM, Şuara, 222) ile karşılanır. Ayrıca hak yoldan ayrılmayı ifade eden adash- fiilinden oluşturulan **adashgan** (AM-MS, Bakara, 198), **adashgan kimsalar** (MS, Maide, 60) ile, “kovulmuş, bedbaht” anlamındaki **quvilgan** (AM, Bakara-195), “sefih” anlamındaki **tuban kimsa** (AM, Bakara, 13) ve **tuban kishi** (MS, Araf, 81) de bu kavram alanı için kullanılmıştır.

Tercümelerde helalden ziyade haram, sevaptan ziyade günah kavramları Türkçe sözcüklerle ifade edilmiştir. Bunda, Kur'an'ın gönderilme amacına uygun olarak hareket edildiği ve günahlar, haramlar ile dinin sınırları hakkında onları bilgilendirme düşüncesinin etkili olduğu görülür.

4.3. İbadet ile İlgili Genel Kavramlar

İbadet en genel anlamıyla “itaat etmek, boyun eğmek, kulluk etmek” anlamlarına gelir. İbadet etmek kavramı bu anlamlara uygun olarak tercümelerde **bo'yn sun-** (AM, Maide, 44), **bo'yn eg-** (MS, Al-i İmran, 199), **bo'ysun-** (AM, Maide, 55) ve bu eylemden türeyen **bo'ysunish** (MS, Hûd, 114) ile **bajar-** (MS, Bakara, 68) ile ifade edilir. Tercümelerde “kul, köle” anlamında kullanılan **qul** (AM, Bakara, 13) sözcüğü yardımcı bir fiil olarak “iman etmek, boyun eğmek, kulluk etmek” anlamıyla **qul bo'lish** (MS, Bakara, 3) kavramını oluşturur. İbadet etme eyleminin gerçekleşmesi, her şeyden önce ibadet eden, boyun eğen, kulluk eden kişinin varlığına bağlıdır. Tercümelerde bu kavramın **bo'ysunuvchi** (MS, Bakara, 116) ve **bo'ysunguvchi** (AM, Enam, 14) **bosh eguvchi** (AM, Al-i İmran, 199) ile ifade edildiği görülür.

Allah'a ibadet niyeti ve bilinciyle yapılan her türlü davranış ibadet kapsamı içerisindedir. İslamiyet'te uygulama itibarıyla ibadetler kalbî ibadetler, beden ile yapılan ibadetler, mal ve servet ile yapılan ibadetler ve hem mal hem de beden ile yapılan ibadetler olmak üzere dört grupta incelenmiştir.

Kalbî ibadetler, içerisine “iman, ihlas, niyet, tefekkür, mağfiret, sabır, takva”yı alan ibadetlerdir. Tercümelerde en çok Türkçe terimin tespit edildiği konu başlığı **yo'l** (MS, Nisa, 66) sözcüğüyle karşılanan “iman” olmuştur. İman ve inanç kavram alanında sıklıkla kullanılan bir diğer söz varlığı unsuru da **ishon-** “inanmak” (AM, Bakara, 136)'dır. **ishon-** kökü ile bu kökten türemiş sözcükler, ilk Kur'an tercümelerinden

itibaren tanıklanabilmektedir. İslam'ın temeli olan “iman et-” Özbek Türkçesinde farklı sözcük ve söz gruplarıyla da karşılanmıştır: “Tanrı'ya sığınmak, O'na tevekkül etmek” anlamında **suyan-** (AM, Hud, 56), “bir dini seçmek, o dine inanmak” anlamında **tanla-** (MS, Nisa, 115), “Allah'ın emir ve yasaklarına uyup hak yola girmek” anlamında **tuzat-** (AM, Enam, 54), “Hak yolda yürümek, iman etmek” anlamında **yuzlan-** (AM-MS, Bakara, 29) ve **yaxshilikka yuri-** (AM, Maide, 105), “hidayete ermek, İslam'ı kabul etmek” anlamındaki **yo'l top-** (AM, Nisa, 88) bunlar arasında sayılabilir. İman'ın zıddı olan Allah'a, onun gönderdiklerine inanmamak da tercümelerde farklı terimlerle ifade edilir. Eserlerde “inanç sahibi olmamak, iman etmemek” kavramı için **ishon-** sözcüğünden türemiş yapılar kullanılmıştır: **ishonma-** “inanmamak, iman etmemek” (AM, Al-i İmran, 61) **ishonmaslik** “Allah'a inanmamak, küfre düşmek, inançsızlık” (AM, Bakara, 217), **ishonchsizlik** “inançsızlık” (MS, Mücadele, 10). İnanmak kavramında olduğu gibi inançsızlığın ifadesi için de farklı söz varlığı unsurlarından yararlanılmıştır. İnkâr etmek, yüz çevirmek, inanmamak anlamlarındaki **ton-** (AM, Münafikun, 5), **yuz o'gir-** (MS, Enfal, 20), **yuz bur-** (AM, Bakara, 115) ve bu yapıdan eksiltilmiş **bur-** (AM, Araf, 146) inançsızlık ifadesi olarak kullanılan unsurlardır.

Inanç, iman kavramı **ishonch** “inanç, iman” (MS, Bakara, 30) olarak ilk tercümelerdeki şekliyle taranan eserlerde yer almaktadır. İnanç sahibi olan, inanan, iman eden kavramı ise **ishon-** fiilinden sıfat fiille türetilmiş **ishongan** “inanan, iman eden” (MS-Bakara-249), **ishonuvchi** “inanan, mümin” (AM, MS -Enam-75) ile **chuqur ishonuvchi** “gerçek inanan, mümin” (MS, Zariyat, 20) şeklinde tercümelerde geçmektedir. Eski metinlerde “inançlı” anlamındaki **ishonchli** (MS, Ali İmran, 81) terimi, tercümelerde “güvenilir” anlamında kullanılmaktadır. **suyanguvchi** (AM, Zümer, 38) de yine “Allah'a tevekkül eden” anlamıyla bu kavram alanını işaret eden terimlerdenidir. Taranan eserlerde “inanmayan, inkâr eden, küfre düşmüş, kâfir” ise **ko'rnamak** (AM, Bakara, 276) ve **tonguvchi** (AM, Rum, 13) terimleriyle verilmiştir.

*Kalbî ibadetlerden olan ihlas kavramı için, taranan eserlerde sadece “ihlas sahibi olmak” eylemini ifade eden **tanlab olin-** (MS-AM, Meryem, 51) tespit edilmiştir. Bu bölümde değerlendirilebilecek bir diğer konu başlığı olan sabır ve kanaat ise tercümelerde **chida-** fiilinden türemiş **chidam** (MS, Bakara, 45), **chidash** (MS, Bakara, 213) ile ifade edilmiştir.*

Taranan tercümelerde *beden ile yapılan ibadetlerden* namaz, zikir, dua, beddua, hayır, iyilik, selam konu

başlıklarına ait sınırlı sayıda Türkçe terimin yer aldığı görülürken, oruç ibadetine ait hiç Türkçe terim tespit edilememiştir. Tercümelerde, temel ibadetlerden olan Arapça “salat” için Farsça karşılığı olan **namoz** kullanılmıştır. Namaz kılmak, ezan okumak gibi terimler için “namoz” sözcüğüne Türkçe yardımcı fiil getirilerek **namozga chorlan-** “ezan okumak”, **namoz o’qi-** “namaz kılmak” şeklinde türetme yoluna gidilmişse de bu unsurlardaki “namoz” sözcüğü düşürülmüş ve **chorlan-** (AM, Ğafir, 10), **o’qi-** (AM-MS, Müzzemmil, 6) şeklinde, eksiltme yöntemiyle bu fiiller ilgili kavram alanını ifadede kullanılmıştır. Namaz kavram alanı içinde yer verilebilecek “secdeye varmak” kavramı da yine tercümelerde **yerga tashlan-** (AM, Şuara, 46), **yiqil-** (AM, Sad, 24) şeklinde Özbek Türkçesinde iki farklı şekilde ifade edilmiştir.

Allah’ın adının zikredilmesi yani tekbir de yine ibadet kavramı içerisindedir. Tercümelerde **esla-** (AM, Enbiya, 42) ve **ulug’lash** (AM-MS, Bakara, 185) fiilleri “tekbir, takva” anlamıyla bu kavram alanını ifadede kullanılmıştır.

Kul ile Allah arasında bir köprü olan dua ibadetin özüdür. Dua, iyi ve kötü olmak üzere iki türdür. Tarihî Türk lehçelerinde bu kavramlar için kullanılan “alkış” ve “kargış” terimlerinin Özbek Türkçesinde de yer aldığı görülür. Bunlardan **qarg’ish** (AM, MS, Muminün, 77) tarihî lehçelerde olduğu üzere beddua anlamındayken, **olqish** (MS, Saffat, 78) “övgü, sena” anlamındadır. Duanın özünde Allah’a sesleniş, çağrı vardır. Özbek Türkçesinde bu doğrultuda dua etmek kavramı için isteği ifade eden **so’ra-** (MS, Nisa, 32)’nin yanı sıra **chorla-** (AM, İsra, 56) 2) da kullanılmıştır. Dua eden kişi ise **so’raguvchi** (AM, Mearic, 1) ile ifade edilmiştir.

Bedenle yapılan ibadetler içerisindeki “hayır” kavramının sözlük anlamı olan “iyilik” Özbek Türkçesinde **ezgu** (AM, Hakkah, 24), çoğunlukla da **yaxshi** (AM, Bakara, 184) ile karşlanır. İyilik kavramı **yaxshi ish** (AM, Bakara, 148) ve **yaxshilik** (MS, Bakara, 148), “iyilik etmek, hayır işlemek” **yaxshilik qil-** (AM, Bakara, 184), “iyilik yapan” kişi ise **yaxshilik qiluvchi** (AM, Bakara, 195) ile ifade edilir.

İslam’da bir ibadet olarak görülen selam, Özbek Türkçesinde “(selam) so’ra-” birleşik fiilinden eksiltme yöntemiyle oluşturulan “so’ra-” ile ifade edilmektedir. Ayrıca “so’ra-” fiilinden türetilen “selamlaşma” anlamındaki **so’rashish** (MS, İbrahim, 23) ile “selama karşılık vermek” anlamındaki **alik ol-** (MS, Nisa, 86) da bu kavramı karşılamada kullanılan unsurlar olarak tercümelerde yer alır.

Tercümelerde, **malî ibadetler** arasında sayılabilecek kurban, adak, zekât, sadaka, yakınlarla ve fakirlere yardım, Allah yolunda mal ve servetini harcama gibi ibadetleri ifadede kullanılan Türkçenin söz varlığına ait kısıtlı sayıda terim tespit edilmiştir. Bu bölümde tespit edilen veriler “kurban kesmek” anlamındaki **so’y- / suy-** (AM-MS, Bakara, 49) ve “adak hayvanı” anlamındaki **chorva** (MS, Al-i İmran, 14) ile sınırlıdır.

Hem mal hem beden ile yapılan ibadetler arasındaki hacca gitmek, cihat etmek gibi ibadetler için tercümelerde yalnızca cihat etmek anlamındaki (*Alloh yo’lida*) **kurash-** (AM, Bakara, 218) tespit edilmiştir.

İbadet etmek üzere tasarlanmış yapı olan ibadethaneler, hangi dinî cemaate ait olduğuna göre çeşitli adlar almıştır. Kur’an’da *Beytullah* yani Allah’ın evi olarak geçen ibadethane, *Kâbe* için kullanılmıştır. Ancak Allah’a ibadet için inşa edilen cami, mescit gibi tüm yapılar da yine “Allah’ın evi” olarak nitelendirilmiştir. Özbek Türkçesiyle yazılmış tercümelerde de Kâbe için, bu adlandırma doğrultusunda Türkçe terimler üretildiği görülür. Taranan tercümelerde *Kâbe*, Allah’a ibadet için inşa edilen ilk yapı olarak görülmüş ve Allah’ın evi tamlamasına uygun olarak **birinchi uy** (AM, MS, Ali İmran, 96) ile yine aynı doğrultuda bu yapının eskiliğine vurgu yapan **eski uy** (MS, Hacc, 26) ile karşılanmıştır. Ayrıca Kur’an’da “ev” olarak yer alan *Kâbe* için, tercümelerde yukarıdaki adlandırmalardan eksiltme yoluyla üretilmiş **uy** (MS, Bakara, 125) de kullanılmıştır.

4.4. Peygamber, Halife ve Doğaüstü Varlıklar ile İlgili Kavramlar

Peygamber, halife, imam, melek, şeytan, cin kavram alanlarının ele alındığı bu bölümde Özbek Türkçesinin Türkçe dinî söz varlığına ait kavramların kullanımı azdır. Peygamberlere Cebail aracılığıyla gelmesi bakımından bu kavram alanında ele alınabilecek “vahiy” terimi için tercümelerde **bilim** (AM, Bakara, 145) ve **eslatma** (AM, Mürselat, 5) sözcükleri kullanılmıştır.

Tercümelerde “Allah ile kul arasında aracı” anlamında kullanılan **elchi** (AM, Maide, 15) ve **sovchi** (MS, Bakara, 232) sözcükleri bulundukları bağlama göre hem peygamber hem de meleği karşılamaktadır. Her iki terimin **yubor-** “elçi ve din göndermek” (MS, Bakara, 87) fiili ile de kullanıldığı, isim unsurunun düşmesi neticesinde **yubor-** fiilinin dinî terim varlığı görülür.

Sözlükte “koruyucu” anlamındaki **qo’riqchi** (AM, Nisa, 80) ile “destek, dayanak” anlamındaki **suyanchiq** (MS, Tahrim, 4) sözcükleri tercümelerde “melek, Allah’ın yardımcısı” anlamıyla Özbek

Türkçesinin dinî söz varlığı içerisinde yer alır. “Halife” anlamındaki *o’rinbosar* (AM-MS, Yunus, 14), “imam” anlamındaki *yo’lboshchi* (MS, Furkan, 74) ile “şeytan; yoldan saptıran” anlamlarındaki *boshliq* (AM, Bakara, 14) ve *adashtirguvchi* (MS, Kehf, 51) da yine bu kavram alanına ait dinî terimlerdir.

4.5. Kutsal Kitaplar, Sure, Ayet ve Hadislerle İlgili Kavramlar

İslam inancına göre, Allah tarafından gönderildiğine inanılan dört büyük kitaptan sadece Kur’an değiştirilmemiş, ilk hâliyle günümüze ulaşmıştır. Özbek Türkçesiyle yazılmış tercümelerde bu inanın bir yansıması olarak Kur’an, “ayırt edici, seçici” anlamındaki *ajratuvchi so’z* (AM-MS, Tank, 13) ve bu tamlamadan eksiltme yoluyla üretilen *ajratguvchi* (AM, Ali İmran, 4) ile karşılanmıştır. Genel dilde “kitap” anlamında kullanılan *bitik* (AM, Kalem, 1) ise tercümelerde Kur’an dahil tüm kutsal kitaplar için ortak bir sözcük olarak yer alır. Ayrıca, genel dilde “uyarı, öğüt” (AM, Araf, 2) anlamındaki *eslatma* (AM, Araf, 63) sözcüğü de bu anlamla bağlantılı olarak, Araf suresinin 2. ayetinde de belirtildiği üzere “insanları uyarmak, müminlere nasihat olsun” diye gönderildiği belirtilen Kur’an’ı ve tüm kutsal kitapları işaret eder.

Allah tarafından indirildiğine inanılan kutsal kitaplar, ayet, sure ve hadis kavramları tercümelerde *tushirgan narsa* (AM, Bakara, 23) ve bu terimin edilgen hâli olan *tushirilgan narsa* (AM, Bakara, 91) ile karşılanmıştır. Eserlerde sure ve hadis için ayrı Türkçe sözcükler yer almazken, Allah’ın varlığının bir nişanı olarak görülen “ayet”, genel dildeki “delil” anlamından yola çıkılarak *belgi* (MS, Yasin, 33) ile işaretlenmiştir.

Tanrı’nın emirlerini bildirdiği kitap olan Kur’an’da bu bildirim vahiy göndermek ve yardımcıları (melekler, peygamberler) vasıtasıyla Tanrı’nın ayetlerini insanlara nazil etmek şeklinde olmuştur. Özbek Türkçesiyle yazılmış tercümelerde bu kavram *tashla-* (MS, Müzzemmil, 5), *tushir-* (MS, Kadr, 1), (AM, Müzzemmil, 5) fiilleriyle ifade edilmiştir.

4.6. Diğer Dinî Kavramlar

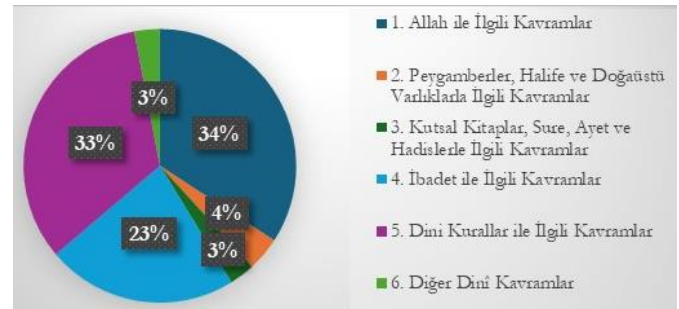
Yukarıda ele alınan kavram alanlarının haricinde yaradılış ve dünya öncesi hayata ait Adem’in ve şeytanın kovulmalarını ifade eden söz varlığı unsurları da dinî söz varlığı kapsamı içerisinde.

Her türlü yaratmayı bilen Tanrı’nın tekvin yani yaratma sıfatının bir tecellisi olan “yaratılan” ve “yaradılış” Özbek Türkçesinde *yaral-* ve *yarat-* fiillerinden türetilmiş sözcüklerle ifade edilmiştir. Tercümelerde

“yaradılış, hilkat” için aynı kökten türetilmiş iki farklı sözcük *yaralish* (AM, Ali İmran, 190), *yaratilish* (MS, Ali İmran, 190) tespit edilirken; “yaratılan” için yine aynı fiilden “-mish” ve “-guvchi” sıfat-fiilleriyle türetilmiş *yaralmish* (AM, Beyyine, 7) ve *yaratilmish* (MS, Bakara, 117) ile *yaralguvchi* (AM, Nahl, 20) sözcükleri yer almıştır. İlk yaratılan insan olan Adem’in cennetten kovulup dünyaya gönderilmesi tercümelerde *tush-* (MS, Bakara, 36) fiili ile işaretlenirken; şeytanın Tanrı’nın huzurundan kovulması için *quvil-* (AM-MS, Hicr, 34) fiili ile yer almıştır.

Taranan Kur’an tercümelerinde dinî bayramlar kavram alanına ait Türkçe bir tane terim tespit edilmiştir. Kurban Bayramının son üç gününü yani Zilhicce ayının 11., 12. 13. günlerini kapsayan zaman dilimini ifade eden “teşrik günleri”, tercümelerde *sanoqli kunlar* (AM-MS, Bakara, 80) terimi ile ifade edilmiştir.

Özbek Türkçesiyle kaleme alınan tercümelerde yer aldığı tespit edilen ve yukarıda temaları bağlamında sınıflandırılan Türkçe dinî terim varlığının dağılım grafiği aşağıdaki Şekil 1’dir.

Şekil 1. Temaları Bakımından Türkçe Dinî Terimlerin Dağılımı.

Grafikte görüldüğü üzere en çok Türkçe dinî söz varlığı, Allah ve ibadet ile ilgili temalarda yer almaktadır. Bu bölümdeki Türkçe dinî unsurların Allah’ın nitelikleri ve günah, haram kavramları üzerinde yoğunlaştığı görülür. Peygamber ve kitapları aracılığıyla bilinmek ve emirlerini duyurmak isteyen Allah’ı ve onun kurallarını Özbek halkına anlatma gayesi bu temalarda daha çok Türkçe söz varlığının kullanılmasını sağlamıştır. En az Türkçe dinî söz varlığına ise kutsal kitaplar, ayet, sure ve hadislerle ilgili kavramların ifadesinde rastlanmaktadır. Söz konusu kavramlar için ortak sözcüklerin kullanılması bu kavram alanında daha az Türkçe terime rastlanmasına neden olmuştur.

5. Sonuç ve Öneriler

Muhammed Sadık ve Alauddin Mansur tarafından kaleme alınmış iki farklı Kur’an tercümesi üzerine yürütülen çalışma Özbek Türkçesinin dinî terim

varlığının tespiti ve temaları bakımından sınıflandırılmasını konu almaktadır. Yapılan incelemede bahsi geçen eserlerden toplamda 279 Türkçe dinî söz varlığı tespit edilmiş ve bunlar temaları bakımından 8 ana başlıkta sınıflandırılmıştır.

Tespit edilen Türkçe dinî söz varlığı üzerine yukarıda yer alan değerlendirmeler, Özbek Türkçesinin terim üretmedeki gücünü, tarihten getirdiği dil zenginliğini, Türkçenin geniş imkânlarını ortaya koymakla birlikte, birçok temada Türkçe terimin yer almaması, bir terimin farklı söz varlığı unsurlarıyla karşılanması ve aksi bir durum olarak farklı terimler için tek bir söz varlığı karşılığı bulunması dinî terimler anlamında bir birliğin oluşmadığını, standardın belirlenmediğini gösterir. Türkçe, dinî terim üretiminde 12 yüzyıllık bir geleneğe sahiptir. Bu geleneğe uygun olarak çağdaş Türk lehçelerinde bu alanda millî bir şuurla işlenmesi ve Türk dün-yasının tüm lehçelerinde dinî terim alanında ortak bir terim birliğinin sağlanması adına bir çalışmanın henüz yapılmamış olması bu alanın en büyük eksikliklerinden biridir.

Kaynaklar

- Akman, F., 2020. Kazakçanın dinî söz varlığı-tarihi karşılaştırmalı bir inceleme-. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Türk Dili Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Danışman: Hülya Kasapoğlu Çengel, 398 sayfa, Ankara.
- Akman, F., 2024. Kazakçada dinî söz varlığının oluşum yolları. *Dil Araştırmaları*, 35 (18): 163-179.
- Armağan, Z., 2015. Muhibbî Divanı'nda dinî terim ve kavramlar. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(5): 66-100.
- Aslanoğlu, O., 2018. Vedâi'nin divanındaki bazı dinî terim ve imgeler. *Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 60(11): 15-25.
- Bayraktar, F. S., 2019. Doğu ve batı Türkçesi Kur'an tercümelerinde Esmâü'l-Hüsna'nın Türkçe söylemleri. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(21): 357-371.
- Çağatay, S., 1969. *Türkçe Dinî Tâbirler. Necati Lugal Armağanı'ndan Ayrı Basım*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Çiftçiöğlü Çabuk, A., 2014. Kur'an-ı Kerim'in Türkçe tercümelerinde besmele. *Turkish Studies-International*

Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 9(12): 125-141.

- Deniz, S., 2019. Karahanlı, Harezmi ve Kıpçak Türkçesi eserlerinden dinî terimler. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Danışman: Çimen Özçam Sanaç, 1033 sayfa, Elazığ.
- Eker, S., 2006. Kutadgu Bilig'de (teñri 'azze ve celle ögdisin ayur) Türkçe İslamî terimlerin kaynakları üzerine. *Bilig*, 38: 103-122.
- Eynel, S., N. Biray, Nalbant, M. V., 2024. *Kazan-Tatar Sabası Karışık Lehçeli Bir Eser El-İtkan Kur'an Tefsiri*. I. Cilt. Kesit Yayınları, ISBN: 9786256869424, 2061 sayfa, İstanbul.
- Eynel, S., Demirel Kamanlı, E., 2024. Türklerin dinî terim oluşturma yöntemleri TIEM 73 ve Özbek Türkçesiyle yazılmış Kur'an tefsiri örnekleri. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi (TUDED)*, 3 (64): 803-819.
- Fergani, H. E., 2022. Bağımsızlık sonrası Özbekistan'da yayımlanan Özbekçe meal ve tefsir çalışmaları. *Akif*, 52(2): 73-90.
- Gezer, H., 2021. Karahanlı dönemi Kur'an tercümelerindeki dinî terimlerin dönemin söz varlığına katkısı ve diğer Kur'an tercümeleri ile karşılaştırılması. *Türkoloji*, 108: 90-105.
- İsi, H., 2020. Eski Uygur Türkçesi metinlerinde Budist bir terim olarak "sadu (< Skr. sādhu)". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 20(1): 41-58.
- İsi, H., Alan, S., 2023. İslamî-Türkçe metinlerde dinî bir terim olarak boyna- eylemi ve türevleri. *International Journal of Languages' Education and Teaching*, 11(2): 52-69.
- Karahan, A., 2017. Karahanlı dönemi Türkçe Kur'an çevirilerinde Allah'ın ad ve sıfatları hakkında. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 41: 127-56.
- Kıyma, E., 2019. Eski Anadolu Türkçesi Kur'an tercümelerinde Esmâül Hüsna'yı karşılayan söz varlığı. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 36: 399-436.
- Kök, A., 2009. Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde türlü "cennetler" üzerine. *Türk Dünyası Araştırmaları (TDA)*, 11: 11-29.

- Kurt, Y. T., 2018. Harezmi Türkçesi metinlerinde dinî terimler. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Galip Güner, 366 sayfa, Kayseri.
- Murat, S., 2017. Kur'an tercümelerinde kadın için kullanılan sözcükler üzerine Bir Değerlendirme. Sayfa: 703-736, Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatında "Kadın" Sempozyumu. Düzenleyen: M. Fatih Köksal, Amasya Üniversitesi, ISBN: 978-605-4598-26-7, 1062 sayfa, Amasya.
- Ölmez, M., 2005. Türkçede dinî tabirler üzerine. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 15: 213-218.
- Önler, Z., 2009. Karahanlı dönemi metinlerinde inançla ilgili terimler. *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16: 187-197.
- Özçam, Ç. ve S. Deniz, 2022. Mu'inü'l-Mürîd'de dinî terimler. *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, 4(8): 1094-1123.
- Özkan Nalbant, B., Eynel, S., 2015. Tanrı adları örneğinde Türkçe tarihî metinlerde terim türetme yolları. *Türk Kültürü*, 2: 69-94.
- Şensizoglu, N., 2018. Türkiye ve Özbekistan Türkçelerinde kullanılan dinî terimler. Sayfa I. Milletlerarası Türkiye-Özbekistan Münasebetleri Sempozyumu, Düzenleyen: Mehmet Serhat Yılmaz, Kastamonu Üniversitesi, ISBN: 987-605-60274-4-4, 471 sayfa, Kastamonu.
- Tanyu, H., 1978. *Türklerin Dinî Tarihçesi*. Türk Kültür Yayınevi, 160 sayfa, İstanbul.
- Tepeli, Y., 1997. VIII. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar dinî metinler ve Türkçe. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 8: 13-22.
- Topal, E., 2012. Karahanlı Türkçesi Kur'an tercümesi ile Yeni Uygur Türkçesi Kur'an tercümesinde dinî söz varlığı – karşılaştırmalı inceleme –. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Danışman: Hülya Kasapoğlu Çengel, 1233 sayfa, Ankara.
- Topal, E., 2019a. Kırgız Türkçesi Kur'an-ı Kerim tercümesinde dinî terimler. *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 16(VII): 154-173.
- Topal, E., 2019b. Yeni Uygur Türkçesi Kur'an-ı Kerim tercümesinde soyut varlıklar. *JASS The Journal of Academic Social Science Studies*, 74: 155-164.
- Türk, O., 2023. Mahmut Bin Şeyh Fahreddin'in Şükür-nâme adlı eserindeki dinî terimler. *Kabramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(3): 1281-1296.
- Üşenmez, E., 2006. Türkçe ilk Kur'an tercümesi ve tercümedeki İslamî terimlerin Türkçe karşılıkları Üzerine. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 1: 89-99.
- Yağcı, S., 2019. Eski Türk dili dönemi metinlerinde inanç terimleri. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eski Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Can Özgür, 290 sayfa, Eskişehir.
- Yavi, F., 2019. Tarama Sözlüğü'nde Türkçe dinî terimler. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 8(3): 1402-1436.
- Yılmaz, D., 2024. Destân-ı Yûsuf, Süheyl-ü Nev-Bahar ve Vesiletün-Necat eserlerinde geçen dinî terimler. Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Edebiyatı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Osman Türk, 326 sayfa, Urfa.
- URL 1, https://quranenc.com/en/browse/uzbek_mansour (Ziyaret Tarihi 07/01/2025).
- URL 2, https://quranenc.com/tr/browse/uzbek_sadiq (Ziyaret tarihi, 07/01/2025).